

УДК: 342.72

[https://doi.org/10.32689/2617-9660-2022-2\(20\)-32-59](https://doi.org/10.32689/2617-9660-2022-2(20)-32-59)

Федоренко Владислав Леонідович,

доктор юридичних наук, професор, директор Науково-дослідного центру судової експертизи з питань інтелектуальної власності Міністерства юстиції України; вчений секретар Науково-консультативної ради при Голові Верховної Ради України, Заслужений юрист України; бульвар Л. Українки, 26, офіс 501, м. Київ, 01133; fedorenko900@gmail.com; тел.: +38 044 2211245, <https://orcid.org/0000-0001-5902-1226>

Юхимюк Ольга Михайлівна,

кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права Волинського національного університету імені Лесі Українки, вул. Винниченка, 30, м. Луцьк, 43021, e-mail: wolodar2015@ukr.net; тел.: +38 066 7724626; <https://orcid.org/0000-0002-3803-4746>

Адлер Олександр Григорович,

кандидат технічних наук, старший науковий співробітник, в.о. заступника директора Науково-дослідного центру судової експертизи з питань інтелектуальної власності Міністерства юстиції України, бульвар Лесі Українки, буд. 26, оф. 501, м. Київ, 01133, email: alexgrigadler@ukr.net; тел.: +38 044 2211245, <https://orcid.org/0000-0002-0377-4162>

ПОРУШЕННЯ ОСНОВОПОЛОЖНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ ВНАСЛІДОК ВІЙСЬКОВОЇ АГРЕСІЇ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ У 2022 РОЦІ ТА МЕХАНІЗМИ ПРИТЯГНЕННЯ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНЦІВ ДО ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Анотація. У публікації висвітлюються питання щодо порушення основоположних прав і свобод людини в Україні внаслідок військової агресії Російської Федерації, розпочатої 24 лютого 2022 року, а також досліджуються механізми притягнення воєнних злочинців¹ до юридичної відповідальності. Відзначається, що війни є ровесниками людства. Про це, зокрема, свідчать легенди і міфи народів світу, невід'ємним ландшафтом яких є війни. Одні з відомих нам війн мали справедливий характер, вели до самовизначення народів і формування політичних націй, виходу їх із під

¹ У наукових статтях і інших джерелах зустрічаються терміни «воєнний злочин» і «військовий злочин». При зовнішній схожості вони є відмінними по суті та змісту. Термін «воєнний злочин» («*war crimes*») зустрічається в ст. 5, 8 і ін. Римського статуту й стосується деліктів, які порушують міжнародні закони і звичаї війни. Натомість, термін «військовий злочин» («*military crimes*»), виходячи зі змісту Розділу XIX Кримінального кодексу України, є правопорушенням, скоєним військовослужбовцем проти встановленого порядку проходження військової служби. Тому, у цій публікації ми свідомо застосовуємо саме термін «воєнний злочин» і похідні від нього словосполучення – «воєнний злочинець» *etc.*

колоніальної залежності імперій і розбудови національних держав. Інші ж війни утверджували чи укріплювали авторитарні режими, ставали прологом до загибелі не тільки держав і народів, а й цілих цивілізацій. Разом із тим, в усі часи війни здійснювали тотальний негативний вплив на людину та її основоположні права, починаючи із права на життя, свободу та гідність, і завершуючи новітніми групами прав і свобод людини – інформаційними, екологічними, гендерними і ін.

У давнину війни оголошувались не лише ворожій державі або місту-полісу та їх озброєному ополченню, а й усім жителям. Починаючи із епохи Відродження й до XIX ст. помітною стає тенденція до гуманізації війн, коли держави починають воювати із державами, а не населенням. Під впливом доктрини Г. Гроція про право війни отримують свій розвиток в міжнародному праві закони і звичаї війни, які передбачають гуманне поводження з військовополоненими, заборону на вбивства, катування та посягання на честь і гідність цивільного населення, недопустимість руйнування цивільної інфраструктури і т.д. Відповідні міжнародні звичаї та правила війни були закріплені у кін. XIX ст. – на поч. XX ст. у Женевських конвенціях і Гаазьких конвенціях.

Жахіття Першої та Другої світових війн змусили переосмислити надійність міжнародного гуманітарного права та посилити його у Статуті ООН, Загальній декларації прав людини і Женевській конвенції 1949 р. Разом із тим, вторгнення РФ до України у 2022 році та масове і жорстоке порушення державою-агресором міжнародного гуманітарного права та основоположних прав і свобод людини продемонструвало декоративність міжнародних конвенційних і інституційних механізмів захисту повоєнного світового правопорядку.

Аналізуються та систематизуються основні порушення міжнародних законів і звичаїв ведення війни російською армією на тимчасово окупованих територіях і в районах ведення бойових дій, які грубо порушують права мирних громадян України на життя, честь і гідність, свободу пересування та ін., а також права українських військовополонених.

Наголошується, що важливим шляхом для реставрації та посилення міжнародних гарантій основоположних прав і свобод людини під час війн є притягнення до юридичної відповідальності всіх осіб, які вчинили воєнні злочини на території України під час військової агресії РФ в Україні. Обґрунтовуються перспективні інституційні моделі невідворотного покарання за ці злочини. Наголошується на важливості судових експертів у механізмі формування доказової бази, яка буде використана в міжнародних судах проти воєнних злочинців.

Keywords: військова агресія, **війна**, воєнний стан, право війни, закони і правила ведення війни, права та свободи людини, порушення прав і свобод людини, юридична відповідальність за порушення прав і свобод людини.

Fedorenko Vladislav Leonidovich,

Doctor of Law, Professor, Director of the Research Center for Forensic Examination on Intellectual Property of the Ministry of Justice of Ukraine; Scientific Secretary of the Scientific Advisory Board under the Chairman of the Verkhovna Rada of Ukraine, Honored Lawyer of Ukraine, 26, L. Ukrainka Boulevard, 26, office 501, Kyiv, 01133; fedorenko900@gmail.com; +38 044 2211245, <https://orcid.org/0000-0001-5902-1226>

Iukhymiuk Olga Mychajlivna,

Ph.D. in Law, Associate Professor, Docent of Department of theory and history of state and law, Volyn National University, Vinnychenko St., 30, Lutsk, 43021, tel.: +380667724626; e-mail: wolodar2015@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0002-3803-4746>

Adler Alexander Grigorievich,

Candidate of technical sciences, senior researcher, deputy director of the Research Center of Forensic Examination of intellectual property of the Ministry of Justice of Ukraine, Lesya Ukrainka, 26, office. 501, Kyiv, 01133, email: alexgrigadler@ukr.net; tel.: +38 044 2211245, <https://orcid.org/0000-0002-0377-4162>

VIOLATION OF FUNDAMENTAL HUMAN RIGHTS AS A RESULT OF MILITARY AGGRESSION OF THE RUSSIAN FEDERATION AGAINST UKRAINE IN 2022 AND MECHANISMS OF BRINGING WAR CRIMINALS TO LEGAL RESPONSIBILITY

Annotation. The publication covers the issues of violation of fundamental rights and freedoms in Ukraine as a result of military aggression of the Russian Federation which started on February 24, 2022, and also investigates mechanisms of bringing war criminals to legal responsibility. It is noted that wars are the coevals of humanity. This is evidenced, in particular, by the legends and myths of the peoples of the world, the inherent landscape of which is war. Some of the wars we know led to the self-determination of peoples and the formation of political nations, their exit from the colonial dependence of empires and the development of nation-states. Other wars asserted or strengthened authoritarian regimes, and became a prologue to the death of not only states and peoples, but also of entire civilizations. At the same time, at all war times there was a total negative impact on the individual and his fundamental rights, beginning with the right to life, liberty and dignity, and ending with the newest groups of human rights and freedoms – informational, environmental, gender, etc.

In ancient times wars were declared not only to the hostile state or city-polis and their armed militia, but also to all inhabitants. From the Renaissance and to the 19th century the tendency to humanize wars becomes noticeable, when states begin to fight with states and not with the population. Under the influence of H. Grotius's doctrine on the law of war, the laws and customs of war are developed in international law, implying humane treatment of prisoners of war, prohibition of murder, torture and attacks on honor and dignity of civilians, inadmissibility of destruction of civilian infrastructure, etc. The relevant international customs and rules of war were enshrined in the late 19th century – early 20th century in the Geneva Conventions and the Hague Conventions.

The horrors of World Wars I and II forced to rethink the reliability of international humanitarian law and to strengthen it in the UN Charter, the Universal Declaration of Human Rights and the Geneva Convention of 1949. However, the Russian invasion of Ukraine in 2022 and the massive and brutal violation by the aggressor state of international humanitarian law and fundamental human rights and freedoms demonstrated the formality of international conventional and institutional mechanisms to protect the post-war world order.

The main violations of international laws and customs of war by the Russian army in the temporarily occupied territories and in the areas of military operations, which grossly violate the rights of Ukrainian civilians to life, honor and dignity, freedom of movement, etc., as well as the rights of Ukrainian military prisoners, are analyzed and systematized.

It is emphasized that an important way to restore and strengthen international guarantees of fundamental human rights and freedoms during the war is to bring to justice all persons who committed war crimes in Ukraine during the Russian military aggression in Ukraine. Perspective institutional models of inevitable punishment for these crimes are substantiated. The importance of judicial experts in the mechanism of forming the evidence base, which will be used in international courts against war criminals, is emphasized.

Key words: military aggression, war, martial law, law of war, laws and rules of war, human rights and freedoms, violation of human rights and freedoms, legal responsibility for violation of human rights and freedoms.

Постановка питання в загальному вигляді. Військова агресія РФ, яка розпочалася масованим вторгненням 24 лютого 2022 року російської армії на землі, в повітрі та на морі на територію суверенної України, назавжди розділила розвиток нашої держави, суспільства та долю кожного українця, включаючи і авторів цієї публікації, на «до» та «після».

Глибину трагедії воєнних злочинів, принесених РФ в Україну, та наслідки цієї фактично неоголошеної війни для України, міжнародних організацій і повоєнного світового правопорядку в цілому на сьогодні складно однозначно визначити та оцінити. Але, така правова оцінка, як на міжнародному, так і на національному рівні, має бути здійснена своєчасно, обґрунтовано та в повному обсязі. Для того, щоб жажіття цієї війни ХХІ ст. не повторювалися знову.

Тому, в запропонованій увазі читача публікації ми прагнемо об'єктив-

но та науково обґрунтовано підвести перші підсумки негативного впливу військової агресії РФ, яка триває вже понад два місяці, на стан дотримання основоположних прав і свобод людини на тимчасово окупованих територіях України і на територіях, де відбуваються активні бойові дії. Комплексне дослідження та систематизація відповідних воєнних злочинів, які грубо порушують цінності та принципи міжнародного гуманітарного права, зокрема в частині гарантованості та непорушності прав і свобод людини, а також загальні закони і звичаї ведення війни, є важливою складовою механізму притягнення злочинців до справедливого та невідворотного покарання.

Очевидно, що війни є ровесниками людства. Про це, зокрема, свідчать легенди і міфи народів світу, невід'ємним ландшафтом яких є війни. Разом із тим, в усі часи війни здійснювали то-

тальний негативний вплив на людину та її основоположні права, починаючи із права на життя, свободу та гідність, і завершуючи новітніми групами прав і свобод людини – інформаційними, екологічними, гендерними і ін.

Ще у сер. XVIII ст. яскравий представник французької школи енциклопедистів Л. де Трессан писав про сутність війн і їх негативні наслідки для людини, суспільства та держави наступне:

«Війна лютувала постійно і з будь-якого дрібязкового приводу; скрізь вона приносила загальне розорення, згасання сімей, заповнення держав вдовами і сиротами. Гірке, але звичайне горе! ... Але війна заглушує голос природи, правосуддя, релігії та людяності. Вона породжує лише розбій і злочинність; її супроводжують страх, голод, руйнування; вона мучить душі матерів, дружин, дітей; вона грабує села, спустошує провінції, розмітає в пилуку міста. Вона спустошує квітучі держави під час їх найбільшого підйому; переможцям вона передбачає трагічні повороти долі; вона розбещує моральність усіх націй і породжує ще більшу кількість нещасних, чим убитих. Такі плоди війни».[1, с. 201, 204].

Дослідженню таких «плодів війни», в частині порушення основоположних прав і свобод людини, гарантованих міжнародними правозахисними договорами і конвенціями, Конституцією та законами України, а також обґрунтуванню ефективних механізмів притягнення до юридичної відповідальності «садівників війни», власне й присвячено цю наукову розвідку.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема теорії та практики захисту прав і свобод людини, відомими ще в роботах В. Віль-

сона [2], А. Дайсі [3], Г. Еллінека [4], Ф. Шилінга [5] та ін., присвячено багато цікавих наукових розвідок таких українських правників, як С. Головатий, В. Погрілко, О. Скрипнюк і ін. [6; 7; 8]. Ця тематика стала традиційною для більшості навчальних видань (підручників, навчальних посібників, курсів лекцій та ін.) із конституційного права [9, с. 221-270; 10с. 270-310], а також спеціальних курсів (модулів), присвячених правам і свободам людини в Україні, зокрема підготовлених А. Колодієм, О. Кушніренком, А. Олійником, Т. Слінько та ін. [11; 12].

У свою чергу, правозахисна діяльність залишається предметом монографічних досліджень, як, наприклад, робота П. Корнієнка «Конституційні основи правозахисної діяльності в Україні» (2018) [13] і ін. Увагу правознавців, включаючи й авторів цієї статті, привертала і проблеми захисту прав і свобод людини під час революцій і війн [14].

У публікації також використані наукові напрацювання щодо права війни і міжнародного гуманітарного права таких мислителів, як Г. Гроцій [15], Е. Кант [16] і ін., а також роботи українських (Р. Базінер [17], В. Даневський [18], О. Ейхельман [19], І. Івановський [21; 22], П. Казанський [23], Д. Каченовський [24], А. Стоянов [25] і ін.) і європейських (А.В. Гафтер [26], Ф. Мартенс [27] і ін.) учених-міжнародників, які ще в кін. XIX ст. – на поч. XXст. науково обґрунтовували необхідність неухильного дотримання міжнародних законів і звичаїв ведення війни.

Аналізуються основні акти, які визначають права людини та міжнародні закони і звичаї війни – Загальна декларація прав людини [28], Статут

ООН і Статут Міжнародного суду [29], Женевська конвенція [30] та Гаазька конвенція [31] і ін.

Разом із тим, масштаби порушень основоположних прав і свобод людини через скоєння армією РФ воєнних злочинів на території України із 24 лютого 2022 р. і пошук механізмів відновлення цих прав і свобод та притягнення їх порушників до юридичної відповідальності на сьогодні лише стають предметом численних досліджень. У свою чергу, численні повідомлення ЗМІ та громадських експертів про відповідні делікти окупантів нерідко містять неточності та довільні інтерпретації їх об'єктивної сторони. Тому, задля об'єктивності та достовірності наших висновків, у цьому дослідженні будуть наводитися дані з офіційних звітів і повідомлень міжнародних організацій і органів державної влади України.

Також зазначимо, що ця стаття є логічним продовженням іншої наукової розвідки «*Russia's Military Invasion of Ukraine in 2022: Aim, Reasons, and Implications*», підготовленої нами у перший місяць війни для поважного польського правничого часопису «*Krytyka prawa. Niezależne studia nad prawem*». Вона буде опублікована в 1-му числі згаданого журналу за поточний рік.

Загальна мета цього дослідження полягає в систематизації загальнодоступної офіційної інформації про факти масових порушення прав і свобод людини внаслідок скоєння воєнних злочинів армією РФ під час вторгнення в Україну в 2022 році та обґрунтування перспективних механізмів запровадження і застосування юридичної відповідальності до осіб, які порушили міжнародні закони і звичаї

ведення війни та скоїли воєнні злочини в Україні.

Викладення основного матеріалу. Як уже відзначалось, війни здавна супроводжували розвиток людської цивілізації. Так, С. Бауер писала, що іще в 4000 р. до н.е. люди, за тисячу років до появи першого письма, вибивали на камінні сцени, що зображували списоносців і полонених, розбиті ворота та осаджені міста [32, с. 59, 76]. То ж, погодимся з українським правником В. Даневським, який понад століття тому писав: «*Війна така ж стара, як і найдавніші людські союзи, з нею зустрічаємось у дикунів і в народів вищої культури. ... Історія війни, починаючи із глибокої давнини і до наших днів, є картиною поступового переходу від повного свавілля і панування дикого насильства, як часто фактичного способу вирішення суперечок, до їх обмеження, до впровадження в самому факті насильства відомих правил і законів ...*» [18, с. 88].

Одні з відомих нам війн мали справедливий характер, вели до самовизначення народів і формування політичних націй, виходу їх із під колоніальної залежності імперій і розбудови національних держав, інші ж утверджували чи укріплювали авторитарні режими, ставали прологом до загибелі не тільки держав і народів, а й цілих цивілізацій.

Відзначимо, що у давнину війни оголошувались не лише ворожій державі або місту-полісу та їх озброєному ополченню, а й усім жителям. Коли Цезар завоював Венецію, то наказав продати у рабство усе її населення, а усіх сенаторів стратити за неповагу до римських посланців [27, с. 463-464]. Прикладів негуманного ведення війн

в історії людства занадто багато. Тому, в світових релігіях про війни в цілому йдеться як про «божі кари», чи ж «передвісники кінця світу».

Так у Євангелії від Св. Матвія розповідається про те, що Ісус у своїй промові на Оливовій горі розповів учням, що ознаками кінця світу та його близького приходу стануть, із поміж іншого, чутки про війни: «Ви ж про війни почуєте, і про воєнні чутки, глядіть, не лякайтесь, бо статись належить тому. Але це не кінець ще» (Матв.: 24;6). Тобто, навіть чутки про війни завжди навіювали на людей сум і страх.

Натомість, протилежним до цього в Біблії визначається процедура переходу до мирного життя: «І мечі свої перекують вони на лемеші, а списи свої на серпи. Не підійме меча народ проти народу, і більше не будуть навчатись війни!» (Ісаїя: 4:2). Але, із часів складення Святого Письма цей проект «біблійної демілітаризації» так і не був реалізованим у глобальному вимірі.

За часів Середньовіччя війни в історії людства виявилися нескінченними. Це довели Хрестові походи (XI-XV ст. ст.), а також Столітня війна між Англією та Францією (1353-1453 р.р.), Італійські війни (1494-1518 р.р.), Іспанські війни (1502-1659 р.р.), Французькі релігійні війни (1562-1629 р.р.), Тридцятилітня війна в Священній Римській імперії (1618-1648 рр.), а також численні Польські, Шведські, Московські та Козацькі війни XV-XVIII ст.ст. й багато інших війн у наступні століття.

Ключовим питанням цих і інших війн стало питання про захист життя, здоров'я та гідності мирного населення, яке не бере активної участі в війнах, але ставало їх першими жертвами. Повільно, але невпинно формується

усвідомлення самодержцями тогочасних держав і лідерами народів, що війни ведуться монархами і державами проти інших монархів і держав, а не проти всього цивільного населення. Формуванню цієї позиції сприяли щонайменше три чинники: а) формування регулярних професійних армій, які замінили ополчення; б) розвиток політико-правової думки про природні та невідчужувані права, які понад півтора століття тому Ф. Шиллінг визначав як «первинні (*Urrechte*) і безпосередні, по суті, які самі по собі належать особі з часу її існування» [5, с. 86-87]; в) генезис міжнародного права, в його сучасному значенні та утвердження гуманістичних законів і звичаїв ведення війн.

Зазначене поглибило тенденцію щодо гуманізації ведення війн. Починаючи із епохи Відродження, запроваджуються такі нові інститути ведення воєн, як встановлення перемир'я, капітуляції, милості до полонених і поранених, правила ведення осади міст і фортець тощо. Хоча, їх застосування залишалося здебільшого на совісті воюючих сторін. Утім, уже у сер. XVII ст. відбувається обґрунтування доктрини права війни і права миру, що сприяє переведенню воєн у правову площину.

У західній традиції права прийнято вважати, що початок цієї доктрині поклала відома робота д-ра Г. Гроція «Про право війни і миру» («*De Jure Belliac Pacis*»), написана ним у 1623-1625 рр., під впливом жакіть Тридцятилітньої війни, що так чи інакше торкнулась усіх держав Європи. Характеризуючи феноменологію цього важливого дослідження, один із засновників кафедри міжнародного права імператорського Харківського

університету Д. Каченовський писав, що «Гуго Гроцій створив свою працю не лише для університетів і шкіл, а для всіх мислячих людей» [24, с. XVIII].

Її основоположною ідеєю стало положення Г. Гроція про об'єктивно сформоване «право народів», як міжнародне право, що утвердилось «у силу взаємної згоди як між всіма державами, так і між більшістю з них» [15, с. 48]. При цьому війни, коли їх не можливо уникнути, на думку Г. Гроція, мали вестися відповідно до принципів права та гуманності, на засадах природного, або ж «божественного права». Одним із наріжних положень останнього була повага до життя людини, наданого їй Богом. Ці принципи і правила ведення війни, на думку мислителя, й утворюють «право війни» (*ius in bello*).

Положення Г. Гроція про право війни набули популярності в Європі та отримали свій розвиток у роботах інших мислителів. Зокрема, знаковою для міжнародного права стала робота Е. Канта «Вічний мир» (1795 р.), в якій цей мислитель закликає відомі йому держави відмовитись від насильницького втручання в устрій і управління інших держав та запровадити режим т.з. «вічного миру» [16, с. 6]. Утім, концепт «вічного миру» Е. Канта залишився для Європи і світу, на жаль, недосяжним ідеалом.

Водночас, починаючи із XIX ст., постулатним став принцип, що коли війни не вдалося уникнути, її ведення має здійснюватися відповідно до права війни. Щодо цього український правник Р. Базінер писав наступне: «... з посиленням державної влади, із запровадженням постійного регулярно-го війська, і більш правильних відносин між народами, війна починає втрачати

свій приватний характер, вони стають відносинами між державами і пограбування заміняються контрибуцією» [17, с. 1-2].

Також слід згадати іншого українського правника О. Ейхельмана, який обґрунтовував, що сутність і зміст права війни зводилась загалом до двох знаменників: «1) війна – це спір між рівноправними державами; 2) правовий порядок діє й між воюючими державами» [19, с. 14]. До цього слід додати ще один важливий акцент, чи не вперше визначений ще понад два століття тому Ж.-Ж. Руссо в його «Роздумах женецького філософа», – «кожна держава може мати за ворога інші держави, але не людей» [33, с. 187].

Подібні погляди надалі отримали своє поширення в міжнародному праві. До прикладу, український правник-міжнародник А. Стоянов закликав до унормування в міжнародному праві положення про те, що «законним ворогом вважається та частина нації, яка відкрито і по розпорядженню уряду, приймає безпосередню участь у війні» [25, с. 612]. Очевидно, що ця пропозиція А. Стоянова спрямована на захист цивільного населення.

Німецький учений-міжнародник А.-В. Гафтер у своїй роботі «Європейське міжнародне право» сформував важливий принцип, який влучно та лаконічно характеризує право миру, право війни, закони та звичаї ведення війни: «народи мають, під час миру, взаємно робити як можна більше добра і, під час війни – як можна менше зла» [26, с. 224]. З часом цей принцип почав унормовуватися в міжнародних договорах і конвенціях.

Зокрема, український учений-міжнародник І. Івановський писав про

поширену в Європі іще з XVI ст. практику таких договорів, як «картелі та конвенції про обмін та викуп полонених» і інші [21, с. 17]. Пізніше, під час Громадянської війни у США, за дорученням Президента США А. Лінкольна, проф. Ф. Лібером було сформовано проект статуту міжнародних правил ведення війни «Польові інструкції для Армії Сполучених Штатів» (1863 р.) [27, с. 467]. У цьому документі було визначено юридичну природу воєнного стану, особливості військової юрисдикції та поведження з дезертирами, шпигунами, хворими і військовополоненими, режим окупації, а також заборонено тортури і зґвалтування. А уже наступного, 1864 року, 16 держав світу підписали Першу Женевську «Конвенцію про поліпшення долі поранених на полі бою», яка заохочувала захист населенням під час воєн хворих і поранених, надавала імунітет шпиталям і медичному персоналу під Червоним хрестом на білому полотнищі під час бойових дій [20, с. 417-418].

Із часом система Женевських конвенцій розширилась і вдосконалилась. Її склали чотири взаємопов'язаних конвенції (I) «Конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях»; (II) «Конвенція про поліпшення долі поранених, хворих і осіб, які зазнали корабельної аварії, зі складу збройних сил на морі»; (III) «Конвенція про поведження з полоненими»; (IV) «Конвенція про захист цивільного населення під час війни») і три додаткових протоколи до них. На сьогодні чинною є Женевська конвенція 1949 р. [30].

У другій пол. XIX ст. з'являються й інші міжнародні документи, які мали на меті обмежити варварські методи

і засоби ведення війн. До прикладу, Петербурзька декларація 1868 р. забороняла застосування розривних куль вагою менше 400 грамів, отруєння джерел для пиття, зловживання женеvськими знаками, парламентарським прапором і ін. [20, с. 418-419]. Тобто, як писав І. Івановський, «вживання сили на війні не повинно виходити за межі її цілей» [22, с. 17].

На межі століть, на Першій (1899 р.) і Другій (1907 р.) мирних конференціях у Гаазі (на батьківщині засновника права народів Г. Гроція) були прийняті закони ведення війни і підтримана ідея створення Ліги Націй, що мала б забезпечувати їх дотримання на практиці. Зокрема, ст. 25 Додатку «Положення про закони і звичаї ведення війни на суходолі» до Конвенції про закони і звичаї війни на суходолі (1907 р.) понад століття тому встановлено пряму заборону «будь-яким способом атакувати чи бомбардувати незахищені міста, селища, житлові будинки чи споруди» [31]. Нині, через 115 років з часу прийняття Гаазької конвенції, РФ під час військової агресії проти України грубо порушує цю вимогу права війни.

Одночасно з утвердженням доктрини права війни, під впливом доктрини верховенства права в Англії (Т. Гоббс, Дж. Локк) та ідей мислителів-гуманістів епохи Відродження (Ш.-Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, С. Пуфендорфа) та розвитку, відбувається легітимізація утвердження та гарантування державами природних прав людини. Зокрема, в Петиції прав 1628 р., *Habeas Corpus Act* 1679 р., (хоча А. Дайсі писав, що *право Habeas Corpus* існували й раніше [с. 242]) [3, с. 242], а надалі й в інших деклараціях прав людини –

Декларація прав людини і громадянина 1789 р. у Франції, Білі про права США, який був прийнятий усе того ж 1789 р. й вступив у дію в 1971 р., а також білях окремих штатів *etc.* У цей час відбулася «юридизація ідей» [6, с. 175], що проголошували визнання природних і невідокремних прав людини.

Це були різноманітні за змістом, методом і формою моделі закріплення прав і свобод людини. На думку В. Вільсона, американські білі про права та конституції лише формалізували основоположні права людини, які американці вибороли у метрополії, тоді як європейські конституції, в переважній більшості, *«створили права і вольності так, як і їх носії – вільні установи: вони провели реформи замість того, щоб лише сформулювати і установити їх»* [2, с. 504].

Разом із тим, незважаючи на різницю в моделях унормування прав і свобод людини, починаючи з XVIII ст., основоположні, як правило, громадянські та політичні права та свободи людини, утверджуються як усталений предмет регулювання конституцій. Як стверджував Г. Еллінек, лише у Німеччині *«більшість конституцій епохи, що передували 1848 р., містили особливий розділ про права підданих»* [4, с. 3]. Із XIX ст. самостійні розділи, присвячені правам і свободам людини, стають невід'ємною складовою писаних конституцій більшості держав Європи, Америки і Азії.

Це привернуло належну увагу правознавців до вивчення їх сутності, змісту та механізму реалізації. Нині під конституційними правами і свободами людини розуміють «встановлену Конституцією та законами України і гарантовану Українською державою

міру можливої поведінки або діяльності особи (колективу осіб) з метою задоволення своїх законних потреб та інтересів у політичній, економічній, соціальній, культурній (духовній), екологічній, інформаційній та інших сферах суспільного та державного життя» [9, с. 219].

З часом, упродовж XIX-XXI ст., правники обґрунтовують спочатку природні, а надалі й інші права та свободи людини, систематизують їх [10, с., 278-279; 9, с. 48-107], а також визначали механізми їх гарантування та захисту. Права людини трансформуються в універсальні цінності, які знаходять своє повсюдне втілення в конституціях і конституційних актах, відповідній правотворчій і правозастосовній діяльності.

Водночас, згадані доктрини прав і свобод людини, декларації та конституції, в яких вони закріплювалися, а також відповідна правозахисна практика, започаткували міжнародні конвенційні та інституційні механізмами захисту основоположних прав і свобод людини. Хоча, до другої пол. XX ст. реалізація міжнародних правозахисних договорів залежала від доброї волі держав, а діяльність Ліги націй була загалом прогресивною, але не в усіх випадках ефективною. До того ж, триваючі війни та численні порушення воюючими сторонами вимог Женевських і Гаазької конвенцій зводили нанівець всі зусилля щодо утвердження в світі цінностей і принципів міжнародного гуманітарного права.

Гуманізація права війни в кін. XIX ст. – на поч. XXст. не вберегла світ від жахів нових війн. Найбільш «врожайним» на масштабні війни за участі значної кількості держав, які

отримали назву «світові війни», виявилась перша пол. ХХст., а саме період з 1914 р. по 1945 р., який Н. Дейвіс влучно назвав «*Tenebrae. Затмарення Європи*» [34, с. 10].

Одним із важливих наслідків Другої світової війни стало утвердження на міжнародному рівні правових механізмів запобігання світовим війнам у майбутньому та забезпечення гарантій основоположних прав і свобод людини навіть під час ведення війн. Якщо до Другої світової війни захист прав і свобод людиною розглядався насамперед як питання внутрішньої національної політики, то уже Преамбула до Статуту ООН 1945 року засвідчила спільну рішучість держав-підписантів знову стверджувати віру в основні права людини, у гідність та цінність людської особистості [8, с. 112].

Ідеться, в першу чергу, про унормування та гарантування на міжнародному рівні в «Загальній декларації прав людини», проголошеній резолюцією № 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН 10 грудня 1948 р. невід'ємного права людини на життя, свободу і недоторканність, заборону тортур або жорстокого, нелюдяного ставлення чи покарання *etc* [28]. Її положення отримали свій розвиток в системі глобальних і регіональних правозахисних конвенцій і пактах – Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, 1950 р., Женевській конвенції, 1949 р., Міжнародному пакті про громадянські та політичні права, 1966 р., Хартії основних прав Європейського Союзу, 2000 р., а також в інших документах, віднесених до «*Soft Law*» [35]. Серед останніх слід згадати і про відносно нові міжнародні документи, такі як «Глобальний кодекс поведінки

для осіб, які збирають та використовують інформацію про систематичне сексуальне насильство в умовах конфлікту» («Кодекс Мурад») і ін.

Ці важливі міжнародні правозахисні документи сприяли утвердженню в другій пол. ХХ ст., після встановлення повоєнного світового правопорядку, не лише основоположних прав і свобод людини на міжнародному рівні, а й запровадили судові (Міжнародний суд ООН, Міжнародний кримінальний суд, Європейський Суд з прав людини і ін.) та позасудові (ООН, Генеральну асамблею ООН, Раду безпеки ООН, ПАРЕ і ін.) інституційних механізми їх захисту, в тому числі під час ведення війн.

Розпад колишнього СРСР та т.з. «соціалістичного табору» відбувся стрімко, але без руйнівних війн, за виключенням військових конфліктів у республіках колишньої Югославії в 1991-2001 рр. Окремі з цих конфліктів мали характер геноциду (масові позасудові страти чоловічого населення з числа боснійських мусульман у м. Сребреніца в 1995 р.), визнаного Міжнародним кримінальним трибуналом.

Утворення низки пострадянських і постсоціалістичних республік означувало собою й завершення «холодної війни». Утім, на теренах Центральної та Східної Європи потужним джерелом неспровокованої агресії була і залишається РФ. На її рахунок, окрім участі у низці військових конфліктів у Придністров'ї (1991-1992 рр.), дві Чеченські війни (1994-1996; 1999-2000 рр.), загарбницька війна в Грузії (2008 р.) і окупація Автономної Республіки Крим (2014-2022 рр.). А 24 лютого 2022 р. РФ, без оголошення війни, вторглася в Україну й розпоча-

ла, по-суті, нову масштабну загарбницьку війну в Європі, з порушенням усіх міжнародних договорів про непопушність державних кордонів, встановлених після Другої світової війни, та міжнародно визнаних законів і звичаїв ведення війни.

На сьогодні РФ вперто продовжує офіційно визначати своє військово-втручання на територію суверенної України «спеціальною військовою операцією» та переслідує своїх громадян за будь-які згадки про розв'язання війни із Україною. Теза, яка висувається російською пропагандою на користь того, що бойові дії, які ведуться державою-агресором на території України, ніби то не є війною через відсутність загальної мобілізації в РФ, вбачається малопереконливою. Адже оголошення мобілізації здійснюється у випадку нападу однієї держави на іншу, як це сталося з військовою агресією РФ проти України. При цьому, введення воєнного стану та мобілізація військово-зобов'язаних здійснюється державою, яка зазнала військової агресії та втручання на свою суверенну територію, а не навпаки. Натомість, «мобілізація» для військової агресії з метою агресії проти суверенної держави є нонсенсом, що суперечить принципам і положенням Статуту ООН.

Щодо співвідношення категорії «війна» та «військова агресія», то згідно зі змістом ст.ст 1, 39 і 53 Статуту ООН [29], агресія (від лат. *aggression*, від *aggredior* – «нападник») у міжнародному праві – це будь-яка загроза миру через застосування сили однією державою проти суверенітету та територіальної цілісності іншої держави чи народу. Відповідно, у системному зв'язку з категорією «війна», агресо-

ром є держава, яка здійснює військово-втручання (агресію) на територію іншої держави. Тому, військова агресія в цьому випадку є початком неспровокованої війни РФ проти України.

РФ підмінює категорію «війна» іншою, спорідненою, але не тотожною – «спеціальна військова операція». Під останньою в військовій сфері розуміють воєнні дії, які здійснюються спеціально підготовленими і оснащеними силами спеціальних операцій із використанням спеціальної тактики, сил і засобів, які відмінні від бойових дій регулярних збройних сил. Це, наприклад, спеціальна військова операція «Спис Нептуна» з ліквідації підрозділом морських котиків ВМС США міжнародного терориста Бен Ладена у 2001 році. Натомість, військова агресія РФ проти України, розпочата 24 лютого 2022 р., стала початком неоголошеної повномасштабної війни проти суверенної держави.

Тому, підміна РФ категорії «війна» іншою – «спеціальна військова операція», – вбачається нічим іншим, як спробою уникнути відповідальності за порушення міжнародних законів і звичаїв ведення війни і воєнні злочини, скоєні на території України. Але, військова агресія РФ має всі ознаки ведення війни (військово-втручання на територію суверенної та незалежної держави із проголошенням за мету анексію її територій; задіяння регулярних військових частин і їх з'єднань на суходолі, в повітрі та на морі; нанесення ракетних ударів з території держави-агресора і її сателіта; тривалість бойових дій і їх масштабність; використання в бойових діях військово-службовців строкової служби; залучення спецслужб, національної гвар-

дії і поліції на тимчасово окупованих територіях і ін.). Навіть прогнози експертів щодо офіційного проголошення РФ на 9 травня не змінять фактичну ситуацію щодо військової агресії РФ в Україну, за винятком спроби легалізації механізмів загальної мобілізації в державі, й війна в Україні залишиться все тією ж війною.

Фахівці з міжнародного права та військової справи нині виокремлюють багато різновидів війн. Але, ще з часів Г. Гроція, зберігає свою актуальність поділ війн на справедливі та несправедливі. Що ж до критеріїв несправедливої війни, то згадуваний попередньо французький учений-енциклопедист Л. де Трессан іще в XVIIIст. доволі чітко визначив їх наступним чином:

«1) її ведуть без будь-яких пояснень або ж явної користі, при цьому прикладів такого варварства забагато; 2) нападають задля власної вигоди на інших, які не завдали реальних збитків, що є справжнім розбоєм; 3) висувають шляхетні підстави, які при уважному вивченні виявляються незаконними; 4) при задовільних поясненнях починають війну з мотивів зовсім не пов'язаних із нанесенням збитків, заради порожньої слави і для того, щоби породити страх, тренувати армію, розширити володіння тощо»[1, с. 202].

Видається, що для військової агресії РФ проти України, наслідком якої стала війна 2022 року, значною мірою характерні практично всі критерії, вказані Л. де Трессаном, починаючи з відсутності мотивованих підстав вторгнення – до задоволення марнославства її ініціаторів. Більше того, ця військова агресія РФ навряд чи мала будь-яке раціональне обґрунтування щодо її економічних наслідків для

самої держави агресора. Тоді, як Л. де Трессан згадував, що в Стародавньому Римі навіть після проведенням спеціальних ритуалів жрецькими-«феціалами», які дозволяли починати війну, Сенат перевіряв, чи вигідно проводити цю військову кампанію [1, с. 203].

У свою чергу, для України війна з РФ є справедливою, такою, що ведеться відповідно до *jus in bello* та має оборонний характер. Вона за своєю сутністю є *вітчизняною*, оскільки: а) є правомірною реакцією України на неспровоковану військову агресію; б) ведеться виключно на території України й її метою є визволення суверенної території держави; в) має народний характер, коли до дій регулярної армії приєднується територіальна оборона та добровольці, розгортається національний спротив.

Разом із тим, всі війни і в усі часи були поживним ґрунтом для масових порушень основоположних прав і свобод людини, починаючи із їх права на життя, свободу та захист від тортур і нелюдського поводження [14]. І лише синергія міжнародного права, поєднана з відповідною правозахисною діяльністю національних урядів, спроможні припинити свавілля агресора щодо мирного населення та цивільної інфраструктури. Адже, як справедливо стверджував О. Ейхельман,

«Початок поваги до людської особистості проріс глибоким корінням; і держава, розвиваючи його як основний принцип усього державного життя та визнаючи його обов'язковість у житті міжнародному, не змогла відмовитись від нього й під час війни у діях проти ворога» [19, с. 15].

Разом із тим, повага до основоположних прав і свобод людини під час

воєн забезпечується не лише сумлінністю і моральністю воюючих сторін, а правом війни, втіленим у непорушних міжнародних законах і звичаях ведення війни. Так, уже згадуваний нами Л. де Трессан іще в XVIIIст. писав, що:

«Воєнні закони Європи не дозволяють свавільно позбавляти життя військовополонених, осіб, які просять про милість і здаються, а тим більше старих людей, жінок і дітей і взагалі всіх тих, які не можуть за віком чи станом носити зброю ... Іще більше сили у тих воєнних законів, які забороняють посягання на честь жінок, оскільки така поведінка не сприяє ні нашій безпеці, ні нашій безпеці, ні охороні наших прав. Вона слугує лише задоволенню жорстокості розбещеної солдатні» [1, с. 204].

Ці «воєнні закони Європи», як нами аргументувалось у цій публікації попередньо, були добре відомі й визнавалися в Європі задовго навіть до Женевської та Гаазької конвенцій, а також майже за три століття до скоєння воєнних злочинів армії РФ в окупованих Бучі, Бородянці, Ірпені, Тростянці та інших містах України в березні-квітні 2022 року. На сьогодні ж закони і звичаї ведення війни чітко унормовані в Статуті ООН, Женевській та Гаазькій конвенціях, інших міжнародних договорах і конвенціях і є обов'язковими до виконання.

Натомість, у своєму виступі під час офіційного візиту до Києва 25 квітня 2022 р. Державний секретар США Е. Блінкен зазначив: *«Правда в тому, що Росія намагається й надалі чинити жорстокі дії в частині країни, а смерті і руйнування, свідками яких ми є, просто жахливі»* [36]. Підтвердженням цієї жорстокості є грубе порушення прав і свобод людини на тимчасово

окупованих територіях України і в районах ведення активних бойових дій, а також, власне, на території самої РФ, куди примусово депортуються громадяни України з Донецької, Запорізької, Луганської, Харківської та Херсонської областей.

Під час військової агресії РФ проти України із 24 лютого 2022 р. комбатантами держави-агресора систематично порушуються положення міжнародного гуманітарного права, закріплені в Загальній декларації прав людини, Статуті ООН, Женевській конвенції, Гаазьких конвенціях та ін. міжнародних договорах і документах. Зокрема, права людини на гідність, приватність, здоров'я, безпеку, доступ до правосуддя та на ефективний юридичний захист.

Усі народи та держави визнають найвищою та абсолютною цінністю людське життя. Тому, вітальні (з лат. *in vita esse* – «жити»), або життєві права людини отримали найвищі гарантії та захист як в міжнародному, так і у національному праві. Так, Загальна декларація прав людини 1948 р. у ст. 3 встановила, що *«кожна людина має право на життя, на свободу і на особисту недоторканність»* [28]. Натомість, під час військової агресії РФ тисячі цивільних громадян України були свавільно вбиті в місцях свого проживання. При цьому, значна кількість із них була піддана нелюдському поводженню, зокрема катуванням, зґвалтуванням і позасудовим стратам.

Так, за даними Верховного комісара ООН з прав людини, підтвержені людські втрати під час війни України з 24 лютого по 04 травня 2022 р. серед цивільного населення України складають 3 309 убитих (1 194 чоловіків, 761

жінок, 73 дівчинки, 88 хлопця та 73 дітей та 1 120 осіб, стать яких іще не встановлена). Іще 3 493 цивільних поранені (452 чоловіків, 352 жінки, 75 дівчинка і 86 хлопчиків, 169 дітей, стать іще 2 359 осіб не ідентифікована) [37]. За даними Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини станом на 2 травня 2021 р. з початку вторгнення РФ в Україну загинуло 219 дітей, постраждало 405 [38].

При цьому, в наведеному та попередніх повідомленнях Верховного комісара ООН з прав людини, інших міжнародних організацій і державних органів України зазначається, що ними наводяться лише підтверджені дані, тоді як реальна численність убитих і поранених серед цивільного населення України може бути у рази більшою, особливо на територіях, які на сьогодні непідконтрольні або частково контрольовані Урядом України (Маріуполь, Ізюм, Попасна) [37], або звільнені від окупації РФ. За оцінками різних експертів кількість жертв серед мирного населення Маріуполя може сягати десятків тисяч людей, що, зокрема, підтверджують супутникові знімки братських могил у кілька сотень метрів.

При цьому, як свідчить результати роботи слідчих і експертів із України, Франції, Словаччини, Нідерландів і інших держав, яка працюють над ідентифікацією жертв визволених з 1 квітня 2022 р. передмість Києва (Бородянка, Буча, Ворзель, Гостомель, Ірпінь, Мощун і ін.), більшість із тіл понад 1 тис. цивільних містять ознаки немотивованого та непропорційного застосування російськими окупантами насильства – позасудових страт, тортур і зґвалтувань. Така практика окупаційних військ РФ є злочинною та пору-

шує міжнародні закони, зокрема ст. 5 Загальної декларації прав людини, яка встановлює: «*Ніхто не повинен зазнавати тортур, або жорстокого, нелюдського, або такого, що принижує його гідність, поводження і покарання*» [28].

Зґвалтування, на думку українського омбудсмана, стало іще однією зброєю, що застосовується РФ проти мирного населення в Україні. Так, у селищі Мала Рогань Харківської області російський військовослужбовець побив і неодноразово зґвалтував 31-річну жінку, що з 5-річною донькою, матір'ю, сестрою, братом і іншими жителями цього селища ховалися в школі. Тримаючи зброю біля голови жертви, цей військовослужбовець вчиняв сексуальне насильство щодо жінки, яка нагадувала йому однокласницю. Російський комбатант розрізав жінці шию та щоку ножом, відрізав волосся, бив її книгою по обличчю [42]. Подібних та іще більш драматичних фактів зґвалтування російськими військовослужбовцями жінок, дітей, підлітків і навіть чоловіків фіксується в Україні щодня все більше. По кожному факту такого воєнного злочину проводяться слідчі дії, встановлюються особи воєнних злочинів-гвалтівників для висунення їм підозри і притягнення до кримінальної відповідальності.

Щодо права українців на свободу, в тому числі й свободу пересування, то його обмеження на тимчасово окупованих територіях України і районах, де ведуться активні бойові дії, виявляється в систематичному перешкоджанні РФ евакуації цивільного населення, розстрілах організованих і стихійних колон з населенням, а також у примусових депортаціях українців, зокрема дітей, у депресивні регіони РФ, із при-

мусовим позбавленням документів, які підтверджують громадянство України. Відповідні факти постійно наводяться на офіційному сайті Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (<https://ombudsman.gov.ua/news>).

Стаття 45 Гаазької конвенції про закони і звичаї війни на суходолі категорично забороняє «*примушувати жителів окупованої території присягати на вірність державі-супротивнику*» [31]. Натомість, війська РФ вдавались і продовжують вдаватися до практики формування окупаційних адміністрацій у Донецькій, Запорізькій, Луганській, Харківській, Херсонській і ін. областях України із числа громадян України, які фактично присягнули на вірність державі-агресору. Також, всупереч міжнародному праву та чинному законодавству України, з метою легалізації окупаційних режимів, РФ здійснює спроби проведення т.з. «референдумів», на зразок сфальшованого нею в 2014 році «Кримського референдуму» [43].

Відзначимо, що проведення референдумів в умовах воєнного стану не відповідає демократичним практикам реалізації цієї форми безпосередньої демократії. До того ж, відповідно до частини третьої ст. 140 Конституція України, місцеві референдуми можуть проводитись виключно територіальними громадами, у межах їх компетенції та на підставі спеціального закону про місцевий референдум, який на сьогодні в Україні не прийнятий. Тому, для проведення референдумів в окупованій області чи частині області легітимні підстави відсутні. Проведення такого референдуму окупаційною владою РФ на території України є не чим іншим, як спробою, всупереч вимогам Гаазької конвенції, приве-

сти населення цих областей «під присягу» державі-агресору.

Такою, що грубо порушує міжнародні закони і звичаї війни, стала практика окупаційних військ і інших військових формувань РФ щодо пограбування приватної власності та масового мародерства (з франц. *maraudeur* – «грабіжник»). Нині чинна Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі, підписана 18 жовтня 1907 р. у Гаазі у ст.ст. 46 і 47 встановлює, що «*приватна власність не підлягає конфіскації. Мародерство офіційно забороняється*» [31]. У свою чергу, ст. 28 цієї ж Конвенції уточнює, що «*мародерство у місті чи місцевості, навіть у випадку, якщо його взяли штурмом, забороняється*» [31]. Тобто, захоплення населеного пункту комбатантами не дає жодних індульгенцій для пограбування його цивільного населення.

Натомість, на окупованих територіях повсякденною стала практика не лише побутового мародерства окупантів, а й пограбування ними імпоротної дороговартісної агропромислової техніки («*John Deere*» і ін.), значних запасів продовольства, що вивозиться до РФ, а також на територію тимчасово окупованих окремих районів Донецької та Луганської областей і АР Крим.

Слід звернути увагу, що ст. 56 Гаазької Конвенції про закони і звичаї війни на суходолі визначає, що «*Власність муніципалітетів, релігійних, благодійних, освітніх, мистецьких і наукових установ, навіть якщо вона належать державі, визнається як приватна власність. Будь-яке захоплення, знищення чи навмисне пошкодження установ такого типу, історичних пам'яток, творів мистецтва та науки*

забороняється та повинно підлягати судовому переслідуванню» [31].

У системному зв'язку з попередньо цитованою ст. 46 Гаазької конвенції це означає, що така власність не може бути конфіскованою державою-агресором. Водночас, непоодинокими на сьогодні є факти розграбування російською армією пам'яток культури державних і комунальних закладів культури. Так, у березні-квітні 2022 року окупанти викрали картини і інші об'єкти культурної, мистецької та історичної спадщини із Маріупольського краєзнавчого музею та Художнього музею імені Архипа Куїнджі. Подібних прикладів грубого порушення РФ положень ст. 4-5 Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 року з кожним днем війни в Україні стає все більше [44]. Натомість, окупантами із РФ надалі насаджуються «культурні цінності» колишнього СРСР – на площах окупованих міст і селищ України поновлюються пам'ятники комуністичному лідеру В. Леніну, з'являються такі дивні артефакти, як пам'ятник «Бабці з прапором неіснуючого СРСР» тощо.

Іще одним суттєвим порушенням прав людини міжнародного права, зокрема ст. 25 Загальної декларації прав людини 1948 р., є позбавлення чи обмеження права громадян України на окупованих територіях і в районах бойових дій на *«медичний догляд та необхідне соціальне обслуговування, який є необхідним для підтримання здоров'я і добробуту її самої та її сім'ї»* [28]. Очевидно, що військова агресія РФ вкрай негативно позначилась на стані охорони громадського здоров'я в Україні. Зокрема, на забезпеченні лікарень медичним персоналом через

їх масовий виїзд за кордон, протидії пандемії COVID-19, проведенні планових операцій, лікуванні онкохворих, забезпеченні інсуліном хворих на діабет тощо. За два місяці війни, за свідченням Міністра охорони здоров'я України В. Ляшка, в Україні було пошкоджено 369 закладів охорони здоров'я, 39 зруйновано повністю. На поновлення останніх треба 13,5 млрд. грн. [45]. Тим самим, значна кількість населення України, що знаходиться на тимчасово окупованих територіях і в районах активних бойових дій на сьогодні не може отримати своєчасну та кваліфіковану медичну допомогу.

Складною залишається й ситуація з правом громадян на освіту. Подібно закладам охорони здоров'я, заклади освіти на тимчасово окупованих РФ територіях і в районах бойових дій в Україні зазнали руйнувань. За інформацією Міністра освіти і науки України С. Шкарлета із початку військової агресії й до 14 квітня в Україні було повністю зруйновано 88 навчальних закладів, частково зазнали пошкодження 869 закладів, 33 заклади вищої і професійної вищої освіти залишили місця дислокації і переїхали для організації освітнього процесу на інші території України [46]. Окрім того, на окупованих територіях РФ в примусовому порядку запроваджує викладання в школах для громадян України російською мовою, за російськими навчальними програмами і підручниками.

Порушення основоположних прав і свобод людини, а також умов їх реалізації, гарантування та захисту, виявило іще одну рельєфну тенденцію щодо масового порушення права громадян України на *«безпечне осіле життя»*. Таке право людини безпосередньо не

унормоване ні в міжнародних, ні в національних правозахисних актах. Об'єктивність його існування зумовлена, на нашу думку, дієвістю всіх міжнародних гарантій основоположних прав і свобод людини. Адже, дотримання основоположних прав і свобод людини створює умови для її безпечного та комфортно-го життя на найбільш зручній для її проживання території.

Гіркими плодами майже кожної війни є вимушені переселенці та біженці. З останніми демократичний світ добре знайомий і до 2022 року, за результатами воєн в Іраку, Лівії та Сирії. Військова агресія РФ проти України породила масштабні потоки тимчасово переміщених осіб і біженців. На початку травня 2022 р. кількість біженців з України за різними оцінками сягнула 5,6 млн. людей, а внутрішньо переміщених осіб, переважно в західні регіони України, становить понад 7 млн. громадян. Відтік людського капіталу з України через порушення згаданого права громадян на «безпечне осіле життя» і, відповідно, зменшення ринку праці та податкової бази через військову агресію РФ, є очевидним. Разом із українцями, які до війни працювали за кордоном через трудову міграцію (за різними оцінками від 4 до 7 млн. чол.), громадяни, які покинули Україну через військову агресію РФ, за приблизними підрахунками, можуть становити до четверті від всього населення України.

Вище наведені положення про масові грубі порушення прав і свобод громадян України, які складають цивільне населення, що не бере безпосередньої участі в бойових діях із російською армією, не вичерпують порушень РФ міжнародних законів і звичаїв війни

щодо військовополонених, а також поранених і хворих військових.

Як відомо, Женевська конвенція 1949 р. визначає, що, «з особами, які не беруть активної участі у воєнних діях, зокрема з тими особами зі складу збройних сил, які склали зброю, а також тими, які припинили участь у воєнних діях у зв'язку з хворобою, пораненням, триманням під арештом чи з будь-якої іншої причини, поводяться за будь-яких обставин гуманно, без будь-якої дискримінації за ознаками раси, кольору шкіри, релігії чи вірування, статі, походження, чи майнового становища, чи будь-якими іншими аналогічними критеріями.

Із цією метою заборонено зараз і надалі вчиняти стосовно зазначених вище осіб такі дії: а) насилля над життям та особистістю, зокрема всі види вбивств, завдання каліцтва, жорстоке поводження й тортури; б) захоплення заручників; в) наругу над людською гідністю, зокрема образливе та принизливе поводження; г) засудження та застосування покарання без попереднього судового рішення, винесеного судом, який створено належним чином і який надає судові гарантії визнані цивілізованими народами як необхідні» [30].

З часу військової агресії РФ в Україну не залишилось фактично жодної заборони, яка б не була порушена російськими комбатантами. Так, за даними Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, РФ грубо порушує ст.ст. 17, 19, 20, 21, 22., 24-27, 29-31, 46, 48, 69-71 Женевської конвенції про поводження з військовополоненими. Зокрема, омбудсманом було встановлено, що взятих у полон у Маріуполі, орієнтовно 19-20 квітня поточного року, українських військовослужбовців полку «Азов» було

піддано нелюдському поводженню та катуванням. Принаймні один із військовополонених, попередньо задокументований на фото російських окупантів, був убитий, а фото його тіла відправлено матері [40].

Омбудсманом встановлені й інші факти жорстокого поводження та катування українських військовополонених окупантами. Так, «під час етапування військовополоненим вдягали на голову мішок або замотували очі скотчем, руки зв'язували. У полоні українців катували – погрожували вбивством, били та принижували. Одному над головою випускали черги з автомата. Інший розповів, що чеченці змусили його сидіти дві години з мішком на голові поруч з увімкненою бензопилою, якою погрожували відрізувати пальці та руки. Ще одному стріляли у голову холостими патронами, імітуючи страту» [41].

На жаль, війна породжує все нові й нові випадки порушення РФ міжнародного гуманітарного права і міжнародних законів і звичаїв ведення війни, як воєнні злочини, які порушують основоположні права та свободи людини. Аксиоматично, що непокараний злочин повторюватиметься знову й знову. Тому, уже нині, до завершення війни, ключовим питанням є питання забезпечення юридичної відповідальності РФ за військову агресію проти України і за воєнні злочини, скоєні на території України.

Ще в кін. XIX ст. постулатним стало положення про невідворотність відповідальності за порушення права війни. Зокрема, П. Казанський писав: «Якщо право війни не дотримується самою державою, проти неї застосовуються репресалії (воєнні репресалії).

... Якщо винними виявляються окремі держави, кожен із воюючих має право судити і карати їх по своїм власним законам» [23, с. 426].

Після Другої світової війни механізми міжнародної відповідальності за військову агресію та воєнні злочини були удосконалені. Так, Статут ООН, прийнятий у 1945 р., запровадив такі її головні органи, як Генеральна Асамблея, Рада Безпеки і Міжнародний суд. Таким чином, були створені інституції, уповноважені для виконання Статуту ООН як в частині запобігання військовій агресії та притягнення держав-агресорів до політичної відповідальності (Генеральна Асамблея ООН, Рада Безпеки ООН), так і для притягнення до юридичної відповідальності за порушення міжнародного права і злочини проти миру (Міжнародний суд ООН або Міжнародний суд справедливості ООН (*UN International Court of Justice*)). Утім, значного ефекту на міжнародному рівні від діяльності останньої інституції не відбулося. Вона продовжує здійснювати переважно політико-правові функції ООН.

Водночас, значний вплив на формування міжнародної кримінальної юстиції мали Нюрнберзький і Токійський процеси, які засудили воєнних злочинців нацистської Німеччини і імператорської Японії. Але, в умовах «холодної війни» питання про створення постійного міжнародного кримінального суду не підіймалося. Після початку війни у колишній СФРЮ (з 1991 р.) і геноциду в Руанді (1994 р.) Рада Безпеки ООН створила *ad hoc* два спеціальних міжнародних трибунали щодо розслідування воєнних злочинів під час відповідних воєнних конфліктів. Утім, кількість злочинів проти людяно-

сті в світі збільшувалась і міжнародна спільнота демонструвала прагнення не лише щодо їх політичного осуду, а й щодо притягнення воєнних злочинців до кримінального покарання. У 1998 р. 120 держав світу підписали Римський статут про створення Міжнародного кримінального суду.

Із 2002 року Міжнародний кримінальний суд (*International Criminal Court*) зі штаб-квартирою в Гаазі почав свою діяльність. Він не є органом ООН, хоча має право порушувати провадження за зверненнями Ради Безпеки ООН, і наділений статусом незалежної міжнародної організації. Міжнародний кримінальний суд проводить розслідування та судові процеси щодо фізичних осіб, яким пред'явлене звинувачення щодо тяжких злочинів проти людяності (геноцид, воєнні злочини тощо) в планетарних масштабах

У зв'язку з тим, що на сьогодні Україна не ратифікувала Римський статут, 1 березня 2022 року Польща та Німеччина, а вслід за ними іще понад 40 держав світу-підписантів Римського статуту звернулися з позовом про вчинення РФ на території суверенної України акту військової агресії та скоєння воєнних злочинів, які порушують основоположні права людини. При цьому, Україна здійснює послідовні кроки щодо притягнення РФ до відповідальності у Міжнародному кримінальному суді. Так, 4 травня 2022 р. Верховна Рада України прийняла та направила на підпис Президентові України Закон про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо співробітництва з Міжнародним кримінальним судом.

Тим самим, Парламент та інші державні органи забезпечують реалізацію

стратегічного курсу Глави держави на притягнення держави-агресора до кримінальної відповідальності на міжнародному рівні. Як відомо, у своєму виступі стосовно злочинів проти людяності в Бучі Президент України В. Зеленський відзначив:

«Я ухвалив рішення про створення спеціального механізму правосуддя в Україні для розслідування та судового розгляду кожного злочину окупантів на території нашої держави. Суть цього механізму – спільна робота національних та міжнародних фахівців: слідчих, прокурорів та суддів. Цей механізм допоможе Україні та світу притягнути до конкретної відповідальності осіб, які розв'язали або будь-яким чином брали участь у цій страшній війні проти українського народу та у злочинах проти наших людей» [47].

Україна також використовує й потенціал інших міжнародних судів, у першу чергу, Європейського Суду з прав людини (ЄСПЛ). Зокрема, ЄСПЛ зреагував на звернення України від 28 лютого 2022 р. і вже 1 березня 2022 р. видав наказ про припинення РФ нападів і бомбардувань цивільних об'єктів в Україні. Очевидно, що незважаючи на виключення РФ зі складу ПАРЄ, а також послідовною політикою держави-агресора щодо невизнання дії на своїй території рішень ЄСПЛ, цей авторитетний міжнародний суд залишається важливою інституцією для захисту та відновлення порушених внаслідок військової агресії РФ прав і свобод людини,

Відзначимо, що на сьогодні Президент України і його Офіс, спільно з Верховною Радою України, Міністерством юстиції України, Міністерством закордонних справ і іншими центральними

органами виконавчої влади, реалізують і інші важливі кроки щодо притягнення російських окупантів до відповідальності за злочини в Україні та розроблення й впровадження дієвого механізму відшкодування збитків держави, а також поновлення порушених прав і свобод людини. Цей механізм має комплексний характер і не вичерпується здійсненням потенціалу лише Міжнародного кримінального суду та ЄСПЛ.

Так, заступник глави Офісу Президента України А. Смірнов відзначає потребу створення з залученням держав-союзників (т.з. «антипутінської коаліції» спеціального міжнародного трибуналу, який би був представлений, бажано в Україні, а) спеціальним воєнним трибуналом, який був би повноправним і кваліфікованим у оцінці доказів і фактів агресії та міг би засудити військово-політичне керівництво держави-агресора і б) спеціальним трибуналом (комісією, арбітражем) з питань компенсацій, який би зміг компенсувати Україні за рахунок конфіскованих і заморожених за кордоном активів РФ всі збитки, які держава, територіальні громади і пересічні українці зазнали внаслідок агресії [48; 49]. Системний підхід щодо забезпечення невідворотного покарання воєнних злочинців і поновлення та відшкодування порушених ними прав і свобод громадян України, а також відшкодування безпрецедентних збитків Українській державі та територіальним громадам, є важливою складовою перемоги України, яка формується з перших тижнів війни.

Висновки та перспективи подальших розробок. Підводячи підсумки цього дослідження, відзначимо, що не зважаючи на поступальний рух

Західної цивілізації з XVII ст. до XXI ст. в напрямку визнання права війни і права миру та абсолютної цінності прав і свобод людини, які можуть частково обмежуватись, але не скасовуватись і тим більше брутально нехтуватись й порушуватись під час війн, військова агресія, безпідставно розпочата РФ проти України 24 лютого 2022 р., наглядно демонструє можливість регресу міжнародного гуманітарного права та безкарного скоєння масових жорстоких воєнних злочинів у центрі Європи у XXI ст.

Зазначене вимагає невідкладної ревізії та вдосконалення існуючих, але недостатньо ефективних на сьогодні, на прикладі військової агресії РФ проти України, міжнародних механізмів гарантій миру, міжнародного гуманітарного права та захисту основоположних прав і свобод людини. Удосконаленню, на наш погляд, підлягають і конвенційні (удосконалення Статуту ООН і інших міжнародних договорів), та інституційні (перегляд механізмів прийняття та забезпечення виконання рішень ООН і її органів – Генеральної Асамблеї, Ради Безпеки і Міжнародного суду) міжнародні механізми. Щодо останніх перспективною вбачається відмова від механізму консенсуального прийняття рішень, або запровадження механізму усунення постійних членів зазначених органів ООН за грубе порушення Статуту ООН, зокрема – за вчинення вій При цьому, відмовлятися від використання потенціалу та авторитету ООН, на наше переконання, зарано. Альтернативи ООН на сьогодні не існує, а політичні резолюції її органів є важливою передумовою притягнення РФ до кри-

мінальної відповідальності за скоєні нею воєнні злочини.

Заслугує на увагу міжнародної спільноти також ініціатива України щодо створення спеціального трибуналу, який визнає вину держави-агресора за порушення права війни в Україні. Перспективність такого трибуналу з військової агресії в Україні не перекреслює важливість розслідування Міжнародним кримінальним судом воєнних злочинів в Україні. У цьому контексті важливим, до створення спеціального трибуналу в Україні, є збір доказів і фактів воєнних злочинів РФ, спрямованих на порушення міжнародного гуманітарного права та основоположних прав і свобод людини на тимчасово окупованих територіях України і в районах ведення РФ активних бойових дій.

Діяльність Офісу Генерального Прокурора, Національної поліції України, а також українських і зарубіжних (Франція, Нідерланди, Словаччина і ін.) судових експертів (судово-медична, балістична, вибухо-технічна, будівельна, автотоварознавча і ін.), спрямована на забезпечення доказової бази для Міжнародного кримінального суду про скоєння РФ воєнних злочинів в Україні, є важливою умовою невідворотності покарання воєнних злочинців. До того ж, взаємодія органів досудового слідства та судових експертів України і держав-учасниць ЄС є важливими практиками реалізації зовнішньополітичного курсу на євроінтеграцію.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. История в энциклопедии Дидро и Д'Аламбера. Пер. с примеч. Н.В. Ревуненковой. Под общ. ред. А.Д. Люблинской. Ленинград: «Наука», 1978. 312 с.
2. Вильсон В. Государство. Прошлое и настоящее конституционных учреждений. С приложением текста важнейших конституций. Перевод под ред. А.С. Ященко. С предисл. М.М. Ковалевского. С прилож. текстов важнейших констит. Москва: Изд. В.М. Саблина, 1905. XLVII, 569, 166 с.
3. Дайси А.В. Основы государственного права Англии. Введение в изучение Английской конституции. Пер., дополненный по 6 англ. изд. О.В. Полторацкой. Под ред. проф. П.Г. Виноградова. Изд. второе. Москва: Типогр. Т-ва И.Д. Сытина, 1907. VIII, 671 с.
4. Еллинек Г. Декларация прав человека и гражданина. Пер. с нем. А.Э. Вормса, 3-е изд., дополн. Москва: Типограф. И.Д. Сытина, 1906. XX, 86 с.
5. Шиллинг Ф.А. Естественное право или философия права. Пер. с нем. под ред. М. Капустина. Москва: В Типогр. В. Грачева и комп., 1862. IV, 156 с.
6. Головатий С. Про людські права. Лекції. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2016. 760 с.
7. Fedorenko W. Ochrona praw i wolności człowieka we współczesnej Ukrainie: w poszukiwaniach optymalnego modelu. *Problemy realizacji regionalnych standardów ochrony praw człowieka w praktyce ustrojowej państw*. Toruń: Wydawnictwo Adama Marszłka, 2015. S. 523-530.
8. Федоренко В.Л. Конституційні права і свободи людини та їх гарантування й захист в Україні: монограф. Київ: Вид-во Ліра, 2020. 138 с.
9. Федоренко В.Л. Конституційне право України. Підручник. До 20-ої річниці Конституції України та 25-ої річниці незалежності України. Київ: Вид-во «Ліра», 2016. 616 с.
10. Конституційне право України: підручн. / Т.М. Слінько, Л.І. Летнячин, Ф.В. Веніславський та ін.; за заг. ред. Т.М. Слінько. Харків: Право, 2020. 592 с.
11. Колодій А. М., Олійник А. Ю. Права людини і громадянина в Україні: Навч. посібник. Київ: ЮрінкомІнтер, 2003. 336 с.

12. Кушніренко О. Г., Слінько Т. М. Права і свободи людини та громадянина: Навчальний посібник. Харків: Факт, 2001. 440 с.
13. Корнієнко П.С. Конституційні основи правозахисної діяльності в Україні: моногр. Київ: Видавництво Ліра-К, 2018. 348 с.
14. Fedorenko W. Problem ochrony praw człowieka w warunkach rewolucji oraz konfliktów wojennych. *Ochrona praw człowieka w wymiarze uniwersalnym. Akcjologia –instytucje – nowe wyzwania – praktyka*. Red. naukowa J. Jaskiernia, K. Sprzyszak. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2017. S. 73-79.
15. Гроций Г. О праве войны и мира. Три книги, в которых объясняются естественное право и право народов, а также принципы публичного права. Пер. с латин. А.Л. Саккетти. Под общ. ред. С.Б. Крылова. Москва: Госуд. изд. Юрид. лит., 1956. 867 с.
16. Кант И. Вечный мир. Философский очерк. Пер. студ. С.М. Роговина и Б.В. Чредина. Под ред. проф. Л.А. Камаровскаго. Москва: Типогр. Т-ва И.Д. Сытина, 1905. XXIV, 73 с.
17. Базинер Р. Неприкосновенность частной собственности в международных войнах. Историко-критическое исследование по международному морскому праву. Одесса: Типогр. П. Францова, 1870. [1], 108 с.
18. Даневский В.П. Пособие по изучению истории и системы международного права. Выпуск II-й. Харьков: Типограф. А.Н. Гусева, 1892. IV, 178 с.
19. Эйхельман О. Военное занятие неприятельской страны. Рассуждение по международному праву. Москва: Типограф. Т. Рысь, 1880. II, 226 с.
20. Эйхельман О. Хрестоматия русского международного права. Часть вторая. Киев: Типограф. В.И. Завадзкого, 1889. XX, 582 с.
21. Ивановский И.А. Женевская конвенция 10/22 августа 1864 г. Положительный международный закон об участии больных и раненых воинов во время войны. Киев: В Университ. Типограф. (И.И. Завадзкого), 1884. II, 190 с.
22. Ивановский И.А. Женевская конвенция 10/22 августа 1864 г. и право войны. Речь произнесенная на акте в Императорском Новороссийском Университете. Одесса: Тип. Окр. Шт. Од. Воен. Окр., 1891. 106 с., II.
23. Казанский П. Учебник международного права публичного и гражданского. 2-е изд. лекций, на правах монограф. Одесса: Типо-литограф. Штаба Одесского Военного Округа, 1904. LXIII; 534 с.
24. Каченовский Д. Курс международного права. Часть первая. Харьков: В Университ. типографии, 1863. LXVIII, 120 с.
25. Стоянов А.Н. Очерки истории и догматики международного права. Лекции читан. 1873/74 акад. Году в Харьковском ун-те. Харьков: В университет. типогр., 1875. X; 742 с.
26. Гефтер А.-В. Европейское международное право, с измин. и дополн. для русского перев. Автором и предисл. проф. Ф.Ф. Мартенса. Пер. К. Таубе. С.-Петербург: В типогр. В. Безобразова и комп., 1880. XVI, X, 454 с., 133 с.
27. Мартенс Ф. Современное международное право цивилизованных народов. Том II. Санктпетербург: Типография Минист. Путей Сообщения (А. Бенке), 1883. XII, 563 с.
28. Загальна декларація прав людини : прийнята та проголошена резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 р. № 217 А (III). *Офіційний вісник України*. 2008. № 93. Ст. 3103.
29. Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду / Офіційний портал Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010#Text
30. Конвенція ООН про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях 1949 р. *Офіційний вісник України*. 2010. № 62. Ст. 2180.
31. Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі, підписана 18 жовтня 1907 р. у Гаазі. *Офіційний вісник України*. 2017. № 2. Ст. 67.

32. Бауэр С. У. История Древнего мира: от истоков цивилизации до падения Рима. Пер. с англ. В. Гончарова, Н. Тартаковской. Москва: АСТ, 2014. 988, [4] с., іл.

33. Руссо Ж.Ж. Мыслижневского философа. Пер. с франц. [М.А Прокоповича-Антонского]. Москва: В Типогр. С. Селивановского, 1804. [8], 300 с.

34. Дейвіс Н. Європа: Історія. Пер. з англ. П. Таращук, О. Коваленко. Київ: «Основи», 2014. 1464 с.; іл.

35. Fedorenko V., Nesterovych V. «SoftLaw» in the Mechanism of the International and National Protection of the Constitutional Electoral Rights. *Krytyka Prawa. Niezależne studia nad prawem*, tom 12, nr 3/2020. S. 178–195.

36. Виступи Держсекретаря Ентоні Блінкена і Міністра оборони Ллойда Остіна перед журналістами, які супроводжують їх у поїзді / Посольство США в Україні. URL: <https://ua.usembassy.gov/uk/secretary-antony-j-blinken-and-secretary-lloyd-austin-remarks-to-traveling-press/>

37. Ukraine: civilian casualty update 6 May 2022 Update to the Human Rights Council on Ukraine / Office of The High Commissioner for Human Rights. URL: <https://www.ohchr.org/en/news/2022/05/ukraine-civilian-casualty-update-6-may-2022>.

38. Станом на ранок 2 травня з початку російського вторгнення в Україні загинуло 219 дітей, постраждало 405 / Офіційний веб-сайт Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. URL: https://ombudsman.gov.ua/news_details/stanom-na-ranok-2-travnnya-z-pochatku-rosijskogo-vtorgnennya-v-ukrayini-zaginulo-219-ditej-postrazhdalo-405

39. Ukraine: civilian casualty update 21 April 2022 Update to the Human Rights Council on Ukraine / Office of The High Commissioner for Human Rights. URL: <https://www.ohchr.org/en/news/2022/04/ukraine-civilian-casualty-update-21-april-2022>

40. Заява Уповноваженого Верховної Ради з прав людини щодо катувань та

вбивства українських військовополонених / Офіційний веб-сайт Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. URL: https://ombudsman.gov.ua/news_details/zajava-upovnovazhenogo-verhovnoyi-radi-ukrayini-z-prav-lyudini-shchodo-katuvannya-ta-vbivstva-ukrayinskih-vijskovopoloneni

41. Уповноважений: російська федерація катує українських військовополонених / Офіційний веб-сайт Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. URL: https://ombudsman.gov.ua/news_details/upovnovazhenij-rosijska-federaciya-katuye-ukrayinskih-vijskovopoloneni

42. Уповноважений: згвалтування стало іще однією зброєю рашистської армії проти мирного населення на тимчасово окупованих територіях / Офіційний веб-сайт Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. URL: https://ombudsman.gov.ua/news_details/upovnovazhenij-zgvaltuvannya-stalo-shchedodniiyeyu-zbroyeyu-rashistskoyi-armiyi-proti-mirnogo-naselennya-na-timchasovo-okupovanih-teritoriyah.

43. Федоренко В.Л. Референдум Автономної Республіки Крим 2014: питання правотворчої та правозастосовної практики. *Сучасні тенденції розбудови правової держави в Україні та світі*: Зб. наук. ст. за матер. II Міжнар. Науково-практ. конф. (м. Житомир, 10 квітня 2014 р.). Житомир, ЖНАЕУ, 2014. С. 21-24.

44. Конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 року / Законодавство України. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_157/card6#Public

45. Війна в Україні: Ляшко назвав кількість зруйнованих та пошкоджених лікарень / Інформагентство УНІАН. URL: <https://www.unian.ua/health/viyna-v-ukrayini-lyashko-nazvav-kilkist-zruynovanih-ta-poshkodzhenih-likaren-11805300.html>

46. В Україні зруйновані 88 закладів освіти, 33 змінили регіон / Укрінформ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3457308-v-ukrayini-povnistu>

zrujnovani-88-zakladiv-osviti-33-zminili-region.html

47. Час зробити все, щоб воєнні злочини російських військових стали останнім проявом цього зла на землі – звернення Президента України / Офіційне інтернет-представництво Президента України. URL: <https://www.president.gov.ua/news/chas-zrobiti-vse-shob-voyenni-zlochinosijskih-vijskovih-s-74053>

48. Андрій Смирнов: «Довівши акт агресії, можнапритягнути до юридичноївідповідальностіособисто голову РФ Путіна. Цеможливо» / Lb.UA. URL: https://lb.ua/news/2022/05/02/515419_andriy_smirnov_dovivshi_akt.html;

49. Світ підтримує ініціативи України, спрямовані на притягнення Росії до відповідальності за злочини, скоєні в нашій державі – Андрій Смирнов / Офіційне інтернет-представництво Президента України. URL:<https://www.president.gov.ua/news/svit-pidtrimuye-iniciativi-ukrayini-spryamovani-na-prityagne-74721>

REFERENCES:

1. Liublinskaya, A.D. (Eds.). (1978). *Istoriia v entciklopediiDidro i D'alamberta [History in The Encyclopedia of Diderot & d'Alembert]*. (N.V. Revunenkov, Trans). Leningrad: «Nauka» [in Russian].
2. Wilson, V. (1905). *Gosudarstvo. Proshloe i nastoiashchee konstitucionnykh uchrezhdenii. S prilozheniem teksta vazhneishikh konstitutcii [State. Past and present of constitutional institutions. With the text of the most important constitutions attached]*. A.S. Iashchenko (Eds.). Moscow: Izd. V.M. Sablina[in Russian].
3. Dicey, A.V. (1907). *Osnovy gosudarstvennogo prava Anglii. Vvedenie v izuchenie Angliiskoi konstitutcii [Fundamentals of public law in England. An Introduction to the Study of the English Constitution]*. (O.V. Poltoratckasya, Trans). P.G. Vinogradov (Eds.). Moscow: Tipogr. T-va I.D. Sytina[in Russian].
4. Jellinek, G. (1906). *Deklaratciia prav cheloveka i grazhdanina [Declaration of the rights of man and citizen]*. (A.E. Vorms, Trans). (3rded.). Moscow: Tipograf. I.D. Sytina [in Russian].
5. Schelling, F.A. (1862). *Estestvennoepравoilifilosofiaprava [Philosophy of Natural Law]*. (M. Kapustin, Trans). Moscow: V Tipogr. V. Gracheva i komp. [in Russian].
6. Holovaty, S. (2016). *Pro liudskiprava [On human rights]*. Kyiv: DukhiLitera [in Ukrainian].
7. Fedorenko, W. (2015). Ochrona praw i wolności człowieka we współczesnej Ukrainie: w poszukiwaniach optymalnego modelu. *Problemy realizacji regionalnych standardów ochrony praw człowieka w praktyce ustrojowej państw*. Toruń: Wydawnictwo Adama Marszłka, 523–530 [in Polish].
8. Fedorenko, V.L. (2020). *Konstytutsiini prava i svobody liudyny ta yikh harantuvannia y zakhyst v Ukraini [Constitutional human rights and freedoms and their guarantee and protection in Ukraine]*. Kyiv: Vyd-voLira[in Ukrainian].
9. Fedorenko, V.L. (2016). *Konstytutsiine pravo Ukrainy [Constitutional law of Ukraine]*. Kyiv: Vyd-vo «Lira» [inUkrainian].
10. Slinko, T.M., Letniachyn, L.I., Venislavskiy, F.V., et al.(2020). *KonstytutsiinepravoUkrainy [Constitutional law of Ukraine]*.T.M. Slinko (Eds.). Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
11. Kolodii, A. M., Oliinyk, A. Yu. (2003). *Pravaliudyny i hromadianyna v Ukraini [Human and civil rights in Ukraine]*. Kyiv: YurinkomInter[in Ukrainian].
12. Kushnirenko, O.H., Slinko, T.M. (2001). *Prava i svobody liudyny ta hromadianyna [Rights and freedoms of man and citizen]*. Kharkiv: Fakt [in Ukrainian].
13. Korniienko, P.S. (2018). *Konstytutsiini osnovy pravozakhysnoi diialnosti v Ukraini [Constitutional bases of humanrights activityin Ukraine]*.Kyiv: VydavnytstvoLira-K [inUkrainian].
14. Fedorenko, W. (2017). Problem ochrony praw człowieka w warunkach rewolucji oraz konfliktów wojennych. J. Jaskiernia, K.

Sprzyszak (Eds.). *Ochrona praw człowieka w wymiarze uniwersalnym. Akcjologia –instytucje – nowe wyzwania – praktyka*, 73-79 [in Polish].

15. Grotcii, G. (1956). *O pravevoiny i mira. Triknigi, v kotorykh obiasniaiutsia estestvennoe pravo i pravo narodov, a takzhe printcipy publicznego prava* [On the right of war and peace. Three books explaining natural law and the law of nations, and the principles of public law]. (A.L. Sakketti, Trans). S.B. Krylova (Eds.). Moscow: Gosud. izd. Iurid. lit. [in Russian].

16. Kant, I. (1905). *Vechnyimir. Filosofskii ocherk* [Eternal peace. Philosophical essay]. (S.M. Rogovina i B.V. Chredina, Trans). L.A. Kamarovskiy (Eds.). Moscow: Tipogr. T-va I.D. Sytina [in Russian].

17. Baziner, R. (1870). *Neprikosnovennost chastnoi sobstvennosti v mezhdunarodnykh voynakh. Istoriko-kriticheske issledovanie po mezhdunarodnomu morskomu pravu* [Inviolability of private property in international wars. Historical and critical research on international maritime law]. Odessa: Tipogr. P. Frantcova [in Russian].

18. Danevskii, V.P. (1892). *Posobie po izuchenii iuistorii i sistemy mezhdunarodnogo prava* [A guide to the study of the history and system of international law]. (Vols. 2). Kharkov: Tipograf. A.N. Guseva [in Russian].

19. Eikhelman, O. (1880). *Voennoe zaniatie nepriiatelskoi strany. Rassuzhdenie p omezhdunarodnomu pravu* [Military occupation of an enemy country. Discourse on international law]. Moscow: Tipograf. T. Rys [in Russian].

20. Eikhelman, O. (1889). *Khrestomatiia russkogo mezhdunarodnogo prava* [Chrestomathy of Russian international law]. (Vols. 2). Kiev: Tipograf. V.I. Zavadzkiego [in Russian].

21. Ivanovskii, I.A. (1884). *Zhenevskaia konventciia 10/22 avgusta 1864 g. Polozhitelny i mezhdunarodnyi zakon ob uchastii bolnykh i ranenyykh voynov vo vremia voiny* [Geneva Convention 10/22 August 1864 Positive international law on the fate of sick and wounded soldiers during the war]. Kiev: V Universit. Tipograf. (I.I. Zavadzkiego) [in Russian].

22. Ivanovskii, I.A. (1891). *Zhenevskaia konventciia 10/22 avgusta 1864 g. i pravovoiny. Rech proiznesennaia na akte v Imperatorskom Novorosiiskom Universitete* [Geneva Convention 10/22 August 1864 and the law of war. Speech delivered at the act at the Imperial Novorossiysk University]. Odessa: Tip. Okr. Sht. Od. voen. Okr. [in Russian].

23. Kazanskii, P. (1904). *Uchebnik mezhdunarodnogo prava publicznego i grazhdanskogo* [Textbook of international public and civil law]. (2nd ed.). Odessa: Tipo-litograf. Shtaba Odesskogo Voennogo Okruga [in Russian].

24. Kachenovskii, D. (1863). *Kurs mezhdunarodnogo prava* [Course of international law]. (Vols. 1). Kharkov: V Universit. tipografii [in Russian].

25. Stoianov, A.N. (1875). *Ocherki istorii i dogmatiki mezhdunarodnogo prava. Lektciichitan. 1873/74 akad. Godu v Kharkovskomunte* [Essays on the history and dogmatics of international law. Reading lectures. 1873/74 acad. A year in Kharkov]. Kharkov: V universit. tipogr. [in Russian].

26. Gefter, A.-V. (1880). *Evropeiskoe mezhdunarodnoe pravo* [European International Law]. (K. Taube, Trans). Saint-Peterburg: V tipogr. V. Bezobrazova i komp. [in Russian].

27. Martens, F. (1883). *Sovremennoe mezhdunarodnoe pravo tcivilizovannykh narodov* [Modern international law of civilized peoples]. (Vols. 2). Saint-Peterburg: Tipografiia Minist. Putei Soobshcheniia (A. Benke) [in Russian].

28. Zahalna deklaratsiia prav liudyny, pryiniata ta proholoshena rezoliutsiieiu Heneralnoi Asamblei OON vid 10 hrudnia 1948 r. № 217 A (III) [Universal Declaration of Human Rights: adopted and promulgated by UN General Assembly Resolution of December 10, 1948 № 217 A (III)]. (2008). *Ofitsiinyivisnyk Ukrainy – Official Gazette of Ukraine*, 93. Art. 3103 [in Ukrainian].

29. Statut Orhanizatsii Obiednanykh Natsii i Statut Mizhnarodnoho Sudu [Charter of the United Nations and the Statute of the International Court of Justice]. (2005). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua>

kon.rada.gov.ua/laws/show/995_010#Text [in Ukrainian].

30. Konventsiiia OON pro polipshennia doli poranenykh i khvorykh u diiuchykh armiakh 1949 r. [UN Convention on the Amelioration of the Condition of the Wounded and Sick in Armed Forces]. (2010). *Ofitsiinyi visnyk Ukrainy—Official Gazette of Ukraine*, 62. Art. 2180 [in Ukrainian].

31. Konventsiiia pro zakony i zvychai viny na sukhodoli, pidpysana 18 zhovtnia 1907 r. u Haazi. Ofitsiinyi visnyk Ukrainy [Convention on the Laws and Customs of War on Land, signed October 18, 1907 in The Hague]. (2017). *Ofitsiinyi visnyk Ukrainy—Official Gazette of Ukraine*, 2. Art. 67 [in Ukrainian].

32. Bauer, S.W. (2014). *Istoriia Drevnego mira: ot istokov tsivilizatsii do padeniia Rima [The History of the Ancient World]*. (V. Goncharov, N. Tartakovskaya, Trans). Moscow: AST [in Russian].

33. Rousseau, J.J. (1804). *Mysli zhenevskogo filosafofa [Thoughts of the Genevan philosopher]*. (M.A. Prokopovich-Antonskiy, Trans). Moscow: V Tipogr. S. Selivanovskogo [in Russian].

34. Davies, N. (2014). *Yevropa: Istoriia [Europe: History]*. (P. Tarashchuk, O. Kovalenko, Trans). Kyiv: «Osnovy» [in Ukrainian].

35. Fedorenko, V., Nesterovych, V. (2020). «SoftLaw» in the Mechanism of the International and National Protection of the Constitutional Electoral Rights. *Krytyka Prawa. Niezależne studium ad prawem*, 12(3), 178-195 [in English].

36. Vystupy Derzhsekretaria Entoni Blinkena i Ministra oborony Lloida Ostina pered zhurnalistamy, yaki suprovodzhuiut yikh u poizdtsi [Speeches by Secretary of State Anthony Blinken and Secretary of Defense Lloyd Austin to Accompanying Journalists]. (2022). *ua.usembassy.gov*. Retrieved from <https://ua.usembassy.gov/uk/secretary-antony-j-blinken-and-secretary-lloyd-austin-remarks-to-traveling-press/> [in Ukrainian].

37. Ukraine: civilian casualty update 6 May 2022. (2022). *www.ohchr.org*. Retrieved

from <https://www.ohchr.org/en/news/2022/05/ukraine-civilian-casualty-update-6-may-2022>.

38. Stanom na ranok 2 travnia z pochatku rosiiskoho vtorhnennia v Ukraini zahynulo 219 ditei, postrazhdalo 405 [As of the morning of May 2, 219 children have been killed and 405 injured in Ukraine since the beginning of the Russian invasion]. (2022). *ombudsman.gov.ua*. Retrieved from https://ombudsman.gov.ua/news_details/stanom-na-ranok-2-travnja-z-pochatku-rosijskogo-vtorgnennia-v-ukrayini-zaginulo-219-ditej-postrazhdalo-405 [in Ukrainian].

39. Ukraine: civilian casualty update 21 April 2022 Update to the Human Rights Council on Ukraine. (2022). *www.ohchr.org*. Retrieved from <https://www.ohchr.org/en/news/2022/04/ukraine-civilian-casualty-update-21-april-2022> [in Ukrainian].

40. Zaiava Upovnovazhenoho Verkhovnoi Rady z prav liudyny shchodo katuvan ta vbyvstva ukraïnskykh viiskovopolnennykh [Statement of the Verkhovna Rada Commissioner for Human Rights on Torture and Murder of Ukrainian Prisoners of War]. (2022). *ombudsman.gov.ua*. Retrieved from https://ombudsman.gov.ua/news_details/zayava-upovnovazhenogo-verhovnoyi-radi-ukrayini-z-prav-lyudini-shchodo-katuvanta-vbyvstva-ukrayinskih-vijskovopolnennykh [in Ukrainian].

41. Upovnovazhenyi: rosiiska federatsiia katuie ukraïnskykh viiskovopolnennykh [Commissioner: Russian Federation Tortures Ukrainian Prisoners of War]. (2022). *ombudsman.gov.ua*. Retrieved from https://ombudsman.gov.ua/news_details/upovnovazhenij-rosijska-federaciya-katuye-ukrayinskih-vijskovopolnennykh [in Ukrainian].

42. Upovnovazhenyi: zgvatuvannia stalo ishche odniieiu zbroieiu rashytskoi armii proty myrnoho naseleñnia na tymchasovo okupovanykh terytoriiakh [Commissioner: Rape has become another weapon of the racist army against civilians in the temporarily occupied territories]. (2022). *ombudsman.gov.ua*. Retrieved from https://ombudsman.gov.ua/news_details/zgvatuvannia-stalo-ishche-odniieiu-zbroieiu-rashytskoi-armii-proty-myrnoho-naseleñnia-na-tymchasovo-okupovanykh-terytoriiakh

gov.ua/news_details/upovnovazhenij-zgvaltuvannya-stalo-shche-odniyeyu-zbroyeyu-rashistskoyi-armiyi-proti-mirnogo-naseleniya-na-timchasovo-okupovanih-teritoriyah [inUkrainian].

43. Fedorenko, V.L. (2014). Referendum Avtonomnoyi Respubliki Krim 2014: pitannya pravotvorchoyi ta pravozastosovnoyi praktiki. Suchasni tendenciyi rozbudovi pravovoyi derzhavi v Ukraini ta sviti [Referendum of the Autonomous Republic of Crimea 2014: issues of law-making and law enforcement practice. Current trends in the rule of law in Ukraine and the world]: II Mizhnar. Naukovo-praktychnakonferentsiia II International Scientific practice. conf. (pp.21-24)/ Zhitomir: «ZhNAEU» [in Ukrainian].

44. Konvenciya pro zahist kulturnih cinnostej u vipadku zbrojnogo konfliktu (1954) [Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict, 1954] / ZakonodavstvoUkrayiny. Verhovna Rada Ukrayiny- Legislation of Ukraine. Verkhovna Rada of Ukraine [in Ukrainian]

45. Viina v Ukraini: Liashko nazvav killist zruinovanykh ta poshkodzhenykh likaren [The war in Ukraine: Lyashko named the number of destroyed and damaged hospitals]. (2022). *www.unian.ua*. Retrieved from <https://www.unian.ua/health/viy-na-v-ukrajini-lyashko-nazvav-killist-zruynovanih-ta-poshkodzhenih-likaren-11805300.html> [inUkrainian].

46. V Ukraini zruinovani 88 zakladiv osvity, 33 zminylyrehion [In Ukraine, 88 educational institutions were destroyed, 33 changed the region]. (2022). *www.ukrinform.ua*.

Retrieved from <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3457308-v-ukraini-povnistu-zrujnovani-88-zakladiv-osviti-33-zminili-region.html> [inUkrainian].

47. Chas zrobyty vse, shchob voieni zlochyny rosiiskyykh viiskovykh staly ostannim proiavom tsoho zla na zemli – zvernenniaPrezydentaUkrayiny [It's time to do everything to make the war crimes of the Russian military the last manifestation of this evil on earth – the address of the President of Ukraine]. (2022). *www.president.gov.ua*. Retrieved from <https://www.president.gov.ua/news/chas-zrobiti-vse-shob-voyenni-zlochiny-rosijskih-vijskovih-s-74053> [inUkrainian].

48. Andrii Smyrnov: «Dovivshy akt ahresii, mozhna prytiahnuty do yurydychnoi vidpovidalnosti osobysto holovu RF Putina. Tsemozhlyvo» [Andrei Smirnov: “Having proved the act of aggression, it is possible to bring to justice personally the head of the Russian Federation Putin. It is possible”]. (2022). *lb.ua*. Retrieved from https://lb.ua/news/2022/05/02/515419_andriy_smyrnov_dovivshi_akt.html [inUkrainian].

49. Svit pidtrymuie initsiatyvy Ukrainy, spriamovani na prytiahnennia Rosii do vidpovidalnosti za zlochyny, skoieni v nashii derzhavi – Andrii Smyrnov [The world supports Ukraine's initiatives aimed at bringing Russia to justice for crimes committed in our country – Andriy Smirnov]. (2022). *www.president.gov.ua*. Retrieved from <https://www.president.gov.ua/news/svit-pidtrimuye-iniciativi-ukrayini-spryamovani-na-prityagne-74721> [inUkrainian].